

זהות ישראלית מתחדשת

תמונה שלמה של גלגולי הזהות של עם ישראל מעניקה פרספקטיבה ומבהירה עד כמה נדרש כיום עיצובה של זהות ישראלית עמוקה-שורש. מבט נוסף בעקבות גיליון פסח

אילון ירדן

בגיליון 'פסח' של מקור ראשון נדונה שאלת הזהות הישראלית-יהודית. שניים מהכותבים - יואב שורק וישראל פיקרש - הציבו להם כמטרה לאחות את השטח שבין דתיים לחילונים, על ידי גיבוש זהות ישראלית-יהודית משותפת. מבקש אני לתמוך בעמדתם ולתרום נדבך נוסף לחיזוקה.

מבחינה היסטורית ניתן להבחין בארבעה שלבים בהתפתחות הזהות הישראלית, התואמים לשלבים השונים שעברה החברה האנושית. ראשיתה של הוזהות זו במזרח הקדום, במעבר מחברות שבטיות נוודיות לחברות שבטיות טריטוריאליות שבמרכזן עיר-מדינה ומלך-שופט. שבטי ישראל כבר אינם שבטי נוודים, אלא שבטים במעבר מנוודות להתיישבות ולבניית מסגרות פוליטיות ראשוניות. זוהי תקופת השופטים. שיאה של תקופה זו בבית ראשון, עת אוחדו שבטי ישראל תחת בית דוד, שהקים ממלכה רב שבטית שלשעה קלה אף הפכה אימפריה, ולאחר שני דורות שקעה והתפצלה לשתי ממלכות יריבות - יהודה וישראל. סופה של תקופה זו, המכונה גם "בית ראשון", בהתמוטטות שתי הממלכות ובהפיכת ארץ ישראל לאוטונומיה בחסות האימפריות הגדולות, ממזרח וממערב.

זהות שבטית, זהות דתית

בתקופת בית ראשון החלה הזהות הישראלית להתעצב תוך עימותים פוליטיים ודתיים קשים. מבחינה פוליטית, שרר מתח לא רק בין ממלכת יהודה לממלכת ישראל, אלא גם בין השבטים עצמם. למעשה, גם היריבות בין יהודה לישראל נשאה אופי שבטי - בית יהודה כנגד בית יוסף. היריבות בין שני שבטים טריטוריאליים אלה, המזוהים עם הרי יהודה ושומרון (אפרים ומנשה) - היא עיקר עניינה של ההיסטוריה הארץ ישראלית, מבראשית ועד מלכים ב'.

גם מהבחינה הדתית לא הייתה תקופת הבית הראשון אחדותית. בצד בית המקדש בירושלים, הוקמו בתי מקדש נוספים בממלכת ישראל - ובצד אלו התקיימו תחת כל עץ רענן פולחנים שונים, מרביתם אליילים על פי מהותם. התוכחה הנבואית הייתה מכוונת בעיקר לעקירת פולחנים אלה, שלא שורשו אלא בתקופת בית שני. תוך כדי מאבקים בלתי פוסקים, התגבש גם הקודקס המשפטי-דתית המקראית. קודקס זה יצר את הקוד הגנטי של הזהות הישראלית ושמר על רציפותה לאורך הדורות - אף שזו לא פסקה מלהשתנות, בעיקר במעברים השונים שהתחוללו בסביבתה.

תקופת בית שני מאופיינת על ידי שינוי הזירה הגלובלית (במונחים של העת העתיקה, עת הקיף העולם המיושב את הים התיכון, בצד זירות בלתי תלויות במזרח הרחוק). סימן ההיכר המובהק ביותר של תקופה זו הוא עלייתן של מעצמות עולמיות והפיכתן של שאר הארצות לאוטונומיות תרבותיות-דתיות. אשור, בבל, פרס, יוון ורומא - כולן אימפריות ענקיות (במונחי העת העתיקה), שבבירותיהן מרוכז הכוח הפוליטי-צבאי (הריבונות). גורלה של ארץ ישראל לא היה שונה מזה של שאר הטריטוריות במרחב הים תיכוני. למעט תקופה קצרה של חידוש הריבונות בימי החשמונאים, לא הייתה הארץ ריבונית, אלא כפופה למעצמות ששלטו בעולם.

כתוצאה מאובדן הריבונות הפוליטית, הושקעו

עו"ד אילון ירדן הוא הוגה תוכנית 'ההתחברות הישראלית', המבקשת להביא גם את ערביי הארץ לאמץ זהות ישראלית

המרץ והמשאבים הלאומיים בפיתוחו של הקודקס המשפטי-דתית, המכונה "תורה שבעל פה" או "הלכה". את מקומה של הלשון המקראית ירשה הלשון המשנאית-תלמודית, שהתבססה על הקודקס המקראי אך הייתה גם שונה ממנו בהרבה. כמעט כל מה שמוזכר אנו היום כ"יהדות" אינו אלא "תרבות חז"ל" - תרבות שנוצרה על ידי חכמים, לא על ידי נביאים. חז"ל לא ראו עצמם כמחדשים, אלא כמי שתפקידם רק לחשוף את מה שכבר היה מצוי בתורה מלכתחילה במעמד הר סיני. כך נוצרה התודעה של "תורה שבעל פה" שניתנה יחד עם התורה שבכתב במעמד הר סיני, אך לא נכתבה עד שבאו חכמי המשנה והעלו אותה על הכתב. תודעה זו אפשרה לחז"ל ליצור תרבות חדשה, שנראתה כחלק בלתי נפרד של הקודקס המקראי, ומה שחשוב לא פחות - ליצור נורמות משפטיות ופולחניות שוות מעמד כמעט למצוות מדאורייתא. כל היצירה ההלכתית מאז תקופת המשנה ועד היום ניוונה מקודקס זה ומכאן תוקפה המחייב, כאילו הייתה גם זו תורה מסיני שאין להוסיף עליה או לשנותה, בבחינת "חדש אסור מן התורה". ככל שחלף הזמן, כך פחתה החדשנות ההלכתית, גם בשל התחושה ש"הולך ופוחת הדור".

זהות מבוצרת

תקופת הגלות יצרה מציאות חדשה. לא רק המוקד הדתי נחרב, אלא גם הקשר הטריטוריאלי נותק - ומעטת החלה מתגבשת הזהות המשנאית כזוהת התקנית היחידה. בראש המהפכה היא עומד רבן יוחנן בן זכאי, שהבין שכדי להציל את הזהות הישראלית יש לחולל בה תמורה. את מקום בית המקדש תפסו בית המדרש ובית הכנסת ("מקדש מעט").

בהעדר מלך וכהן, חל פיתוח במימד הציבורי של הזהות הישראלית, וזו החלה מצטמצמת לרשות היחיד והקהילה. במוקד תרבות זו עומדים הרב והעיקרון של "עשה לך רב". הזהות הישראלית איבדה לא רק את העוגן הטריטוריאלי שלה, אלא גם את הלשון המשותפת, והחלה לובשת צורה עדתית מובהקת: כל עדה ועדה לפי לשונה ומנהגיה, בתוך הקודקס המשפטי-דתית המשותף שהחל להיווצר בתקופת המשנה.

תקופת הגלות מאופיינת על ידי מהפכה שהתחוללה בזירה הים תיכונית, עם עלייתן של דתות הייחוד הגדולות שהגדירו מחדש את הזהויות הקיבוציות - והתפצלות הזירה הים תיכונית לצפון הנוצרי ולדרום האסלאמי. בתקופה זו, המכונה "ימי הביניים", המשיך לשלוט העיקרון האימפריאלי, שהיה חזק בדרום האסלאמי ורופף בצפון הנוצרי.

הזהות הישראלית, שחסרה בימי הביניים ריכוזיות טריטוריאלית, פוליטית ודתית - הגביהה בתקופה זו את החומות ההלכתיות כדי להגן על עצמה מפני הניסיונות המיסיונריים של דתות הייחוד שיצאו מחלציה. תילי תילים של הלכות, במיוחד בתחומי הכשרות והמעמד האישי, נועדו למניעת קשרי חיתון והתבוללות בסביבה הנוכרית. על רקע זה אפשר להבין את דבריו של ר' סעדיה גאון, שלפיהם "אומתנו אינה אומה אלא בתורתה". עולמו של היחיד מישראל הצטמצם בדל"ת אמותיה של הקהילה היהודית על מוסדותיה השונים: בית הכנסת, בית המדרש, המקווה וכו'. זהות זו הייתה דתית בעיקרה, אם כי שמרה היא גם על ממד לאומי-טריטוריאלי בתפילות ובתקווה "לשנה הבאה בירושלים".

זהות ציונית

בראשית התקופה המודרנית החלו היהודים

לצאת מחומות הגטו (הפיזי וההלכתי) שבנו סביבם במשך דורות. המפגש עם הסביבה הנוצרית המשתנה גרם להתפוררות הדרגתית של חומות אלה. עד אז נשמרה רציפותו של עם ישראל על ידי החישוקים הדתיים-קהילתיים המסורתיים, שבמרכזם ההלכה היהודית וקיום מצוותיה. האמנציפציה וההשכלה חוללו שינוי רדיקלי בזהות זו, וכתוצאה מכך איבדה הזהות הישראלית-יהודית ההיסטורית את מעמדה הנורמטיבי והפומבי. היהודים, שבחלקם התנערו מן המסגרות המסורתיות של קיום המצוות, מצאו עצמם חייבים לתת משמעות ציבורית חדשה לזהותם הקיבוצית. הציונות הייתה אחד הפתרונות שהתחייבו מהמצב החדש בזירה האירופית.

הציונות הייתה אומנם רק אחת מהתנועות החברתיות שנוצרו בעקבות שינוי זה, אך ללא ספק החשובה שבהן. הציונות ראויה לשם מהפכה, כיוון שחתרה לחולל שינוי רדיקלי בזהות הישראלית-יהודית המסורתית, על ידי השבת הממד הטריטוריאלי. הזרם המרכזי של הציונות שאף לחדש את הזהות הישראלית הקדומה, זו של בית ראשון - תוך שלילה של תרבות חז"ל ההלכתית. כתוצאה מכך עורר זרם זה התנגדות לא רק בקרב האנטי ציונים, אלא גם בקרב הציונות הדתית, שראתה עצמה מכילה גם את תרבות חז"ל.

הקמת מדינת ישראל חוללה בפועל מהפכה רבת-בוהות הישראלית, שאיתה אנו נדרשים להתמודד עד היום. באופן פרדוקסלי, השם "ישראל", שבמשך כ-3,000 שנה שיקף את הזהות המקורית של עמנו, עבר פיחות מהיר - דווקא משום שדוד בן גוריון החליט להשתמש בו כשמה של המדינה. מאז אין עוד חפיפה בין הזהות הישראלית ההיסטורית, הלאומית-דתית - לבין הזהות הישראלית האזרחית.

אורח ישראלי, הנושא תעודת זהות ישראלית, יכול שיוזה עצמו ככך לאומה הערבית העוינת לישראל. זהות אזרחית זו אדישה לא רק לזהות הישראלית הדתית, אלא אף לזהות הישראלית הלאומית - ומכאן הדרישה שמדינת ישראל תהיה "מדינת כל אזרחיה", במשמע של מדינה נטולת זהות לאומית. פיתוח זה בולט במיוחד לנוכח העובדה שהשם "ישראל" הוא בבחינת הגדרתו העצמית - ואילו השם "יהודי" הוא כינוי שהודבק לנו על ידי זרים, החל מימי בית שני.

ישראליות וישראליות

הזהות הישראלית-יהודית, שעד הקמת מדינת ישראל הייתה אחידה - התפצלה אפוא וכתוצאה מכך נוצרו, בנוסף לזהות המקורית, גם שתי זהויות חסרות תקדים מבחינה היסטורית: "יהודי לא-ישראלי" ו"ישראלי לא-יהודי". לא במקרה מתנהל הוויכוח הציבורי והמשפטי סביב הגדרת "מיהו יהודי", ולא סביב הגדרת "מיהו ישראלי". שכן, לכאורה לפחות, הזהות הישראלית היא זהות אזרחית מוגדרת היטב, ואילו הזהות היהודית דורשת הגדרה. מסיבה זו מתנהל גם הוויכוח הציבורי סביב יהדותה של המדינה ולא סביב ישראליותה. ואולם, זהות ישראלית אזרחית היא זהות חלולה, ומצב זה ישתנה רק אם ניצוק לתוכה משמעות חדשה-שנה - היינו, זהות היסטורית-תרבותית-לאומית-דתית.

הזהות הישראלית תוכל לנכס לעצמה גם את תרבות ישראל ודתו רק אם המונופול על שתי אלה יופקע משליטתו של המגזר החרדי. התביעה למונופול על הזהות היהודית מעוררת לא רק מחלוקות משפטיות (כגון הפרשנות לחוק השבות, חוק מרשם

האוכלוסין וכדומה) אלא גם מחלוקות חברתיות, חינוכיות ועוד המאיימות על החברה הישראלית לא פחות מהפערים הכלכליים שבה. עם ישראל הצליח לשרוד לאורך הדורות בתוך זירות היסטוריות משתנות רק משום שידע להדגיש את המאחד על פני המפריד, את המשותף על פני הכיתתי. רק זהות ישראלית משותפת וגמישה, שתהיה בחינת המשך ושינוי כאחד, תוכל ללכד את האומה הישראלית המודרנית ולשמש כור היתוך לעדותיה השונות.

שותף אני לדעתו של יואב שורק שניתן לגבש זהות מלכדת שכזו, אך רק אם המחנה החרדי ימצא בתוכו את האומץ לעקור הרים, ולא יתחפר בעמדותיו ובמלחמת מאסף כנגד חילון החברה הישראלית. החברה הישראלית החילונית כמהה ליותר יהודים מגמה המשתקפת בורם הולך וגדל של יחידים עושי תשובה. ואולם כאן בדיוק טמון גם המכשול בפני מגמה זו בהקשר של הציבור הרחב. חילונים רבים חשים שחרף הריקנות שבתרבותם הליברלית, שטופת הזימה והרייטינג - אין הם מוכנים לחזור למה שנתפס בעיניהם כקרתנות, סגירות ואמונות תפלות. יתרה מזו: לרבים מהם נדמה שאורח החיים הדתי הוא תובעני מדי כשאין הוא מלווה באמונה שלמה. לכן, רוב הציבור החילוני מסרב לאמץ את אורח החיים הדתי, אף אם מקנא הוא לעתים בחוסר הפנימי שמשררת החברה הדתית.

התחדשות ותקווה

מהפכה תרבותית תתחולל רק עם ייפחת שיח אמיתי בין שני המחנות הניצים, מתוך תחושה של גורל משותף והיסטוריה משותפת. ייתכן שכוחות שנוצרו בקרב החממה הדתית לאומית אכן יובילו מהפכה זו, כפי שמציע יואב שורק. שיח מעין זה טרם נפתח, ומכאן הניכור ההולך וגדל בין שני המחנות. שיח פתוח, היונק את השראתו מהקודקס המקראי והחז"לי כאחד - עשוי לקדם את ההתחברות בין דתיים וחילונים. חיסול המונופול של המגזר החרדי על היהודיות עשוי לפתוח אותה לתחרות שתפלה נישות חברתיות שקודם לכן היו סגורות בפניה. ההון הלאומי-דתי שצבר עם ישראל לדורותיו שייך לכולנו, ולא רק למגזר מסוים. הזהות הישראלית עשויה אפוא לצאת נשכרת מחיסול המונופול החרדי, ובלבד שתהליך ההפרטה יהיה מבוקר ומפוקח.

ליצירת זהות ישראלית מחודשת עשויות להיות השלכות חיוביות לא רק על לכידות החברה הישראלית, אלא גם על זו של עם ישראל בתפוצותיו, ובייחוד בארה"ב. דת ישראל, שבעבר הייתה גורם מלכד, הפכה גורם מפצל. היום אין עוד צידוק לדת אחת, אלא לפלורליזם דתי המתקיים במסגרת הקודקס המקראי והחז"לי, אך אינו נוקשה ופורמלי כבדורות הקודמים.

מדינת ישראל המודרנית מהווה היום את מוקד ההזדהות והנאמנות של רוב יהודי העולם, אפילו אם בוחרים חלקם שלא לעלות ארצה, לפחות לפי שעה.

מדינת ישראל יכולה להמשיך להיות "הדת של יהודי אמריקה" (כלשונו של הסוציולוג היהודי-אמריקני יונתן ד' סרנה) רק אם תמשיך להיות מרכז ההוויה של העם היהודי - ולא ריכוז לעצמו, שאינו תלוי בריכוזי יהודים אחרים. גיבוש זהות ישראלית-יהודית משותפת, שהמשאב העיקרי שלה הוא ההון הלאומי שצבר עמנו במהלך 3,000 שנות היסטוריה אך שאינה נרתעת מליצור עצמה שוב ושוב מחדש - עשוי אפוא לתת מענה לא רק לשטח החברתי בישראל, אלא גם לניכור ולניתוק ההולכים וגדלים בין ישראל לתפוצות. ■